

KUTSAL DÜNYANIN VİRÜSLE İMTİHANI: POST-PANDEMİK DÖNEM VE DİN

Muhittin İMİL*

Öz

Yeryüzünün bilinen tarihinde insanlığın karşılaştığı büyük salgın hastalıklar, aynı zamanda sonuçları itibariyle büyük sosyal, siyasi, ticari ve ideolojik değişimlere vesile olmuştur. Her büyük salgın sonrası, insanlık kendisini yeniden kurgulayarak form değiştirmiştir. Hâlihazırda bütün insanlığı tehdit etmeye devam eden salgının da öncüllerine benzer şekilde büyük değişimleri tetiklediği değerlendirilmektedir. Çalışmanın konusu itibariyle insanlığın idrak edeceği en önemli değişimlerden birisi de bireysel dindarlık algıları ve dini bilginin üretim merkezleri olan dini yapılanmalarda gerçekleşecek gibi görünmektedir. Her büyük salgın, aynı zamanda büyük bir travma yarattığından, takip eden dönemde insanlığın anlam arayışı yeniden şekillenmektedir. Çalışmanın amacı, post-pandemik dönem olarak isimlendirilen salgın sonrası dönemde bireysel dindarlık yönelimleri ve dini bilginin üretim merkezleri olan dinlerle birlikte sırf dini grupların geleceği konusunda öngörülerde bulunmaktır. Bununla birlikte söz konusu dönemde devlet mekanizması tarafından bireyin artan anlam arayışı, değişen bireysel dindarlık algıları ve sırf dini grupların olası yeni yapılanmalarını dikkate almak suretiyle alınması gereken tedbirler ifade edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, Post-pandemik Dönem, Din, Sırf Dini Grup, Dindarlık.

* Dr. Öğretim Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Dekanlığı Sosyoloji Bölümü, malazgirt2130@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-5124-1984.

Atıf/Cite as: İmil, M. (2020). Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihani: Post-Pandemik Dönem ve Din. Dini Araştırmalar, 23 (57): 65-94, DOI: 10.15745/da.721846

The Struggle of the Sacred World against the Virus: Post-pandemic Period and Religion

Abstract

The major epidemics that have been faced by humanity in the known history of the earth have also led to major social, political, commercial and ideological changes. After every major epidemic, humanity has changed its form by reconstructing itself. It is considered that the epidemic, which continues to threaten all humanity, has triggered major changes similar to the epidemics that happened before this one. It seems that one of the most important changes that humanity will comprehend in terms of the subject of the study is to take place in religious structures, which are the centres of individual religious perception and production of religious knowledge. It is certain that after the coronavirus epidemic, each individual is going to seek different meanings again or through current tools, and typologies of religiousness are going to change. Accordingly, it is considered that all the structures, which are the production centre of religious knowledge, take into account the changes in individual religiousness typologies, but are going to have to reshape them in order to overcome the problems that they encounter during the pandemic period. The aim of this study is to provide a foresight about the individual religious tendencies and the future of pure religious groups along with the religions as a centre of religious information production during the post-pandemic period. In addition, the necessary precautions that the state should exercise about individual's escalating search for meaning, the changing individual religious sense and the probable re-construction of pure religious groups have also been presented.

Keywords: Pandemy, Post-pandemic Period, Religion, Pure Religious Group, Piety.

Summary

The corona virus outbreak that occurred for the first time in Wuhan city of China has affected the whole world. The main problem of the study will be the pandemic's possible changes in collective religious structures such as perceptions of individual religiosity, universal religions and pure religious groups.

In the Middle Ages, many clergies died due to the plague epidemic, the reason of which was believed to be related to the divine forces; and this

epidemic caused major problems for the church. This situation ended the sovereignty in Latin in Europe and prepared the conditions of the Reform led by Martin Luther.

Since the emergence of the pandemic we have experienced, most religions around the world have had to cancel their traditional practices and holidays. As collective meetings were suspended, extraordinary practices were carried out for Easter celebrations of Christians, Rama Navami Festival of Hindus, Passover Festival of Jews, and Vaisakhi Festival of Sikhs and Kaaba visits of Muslims because of the pandemic.

While examining the possible changes triggered by the pandemic in the religious field, evaluating or examining the predictions under two different subject groups will enable the problem to be examined on a more analytical level. The first of one is individuals categorized in traditional, modernist and popular religiosity typologies. In the second group, there are centers where religious knowledge is produced from universal religions to cult groups, just religious groups or new religious movements.

The pandemic period can bring permanent changes in the perceptions of individual religiousness, which have to face the fear of death closely. Since the threat is invisible, it is well suited to impose spiritual meanings. Coronavirus sheds green light on religious groups, forcing individual religious perceptions to mysticism. This will set the ground for traditional and modernist religious typologies to lose blood in favour of popular religiosity.

However, the invisible enemy has a structure that transcends the gods of all religions and leaders of religious groups. In the face of this viral threat, which is always challenged in the media, they have been unable to produce solutions and are unable to produce solutions, or they have threatened the spread of the threat with their applications. Due to this attitude, it is considered that modernist religious people will turn to deism and atheism at rates that cannot be ignored, and there will be transitions from other religious departments to modernist religiousness. However, since deism and atheism are far from providing satisfactory answers to the search for meaning, the individual will be a candidate to be a member of religious groups that stand out with their institutional missionary understanding, or only with their attractive structures.

It is possible that, as in every post-traumatic period, a significant portion of the people will start to search for tools to get close to God after the pandemic. One of the directions of this orientation, which is evaluated to develop in two

different directions, and the more understandable, are institutional religions. However, this is true for institutional religions where religious content is best marketed. However, with the stance they have taken during the pandemic, institutional religions will prepare the ground for further discussion of their contents and will be a source for new religious groups that have left their bodies.

In the second and stronger direction, there are pure religious groups with more appealing and mystical and eschatological features, although they have fulfilled the specified conditions. Pure religious groups, which skilfully manage to remain strong political, administrative, bureaucratic and commercial, to analyse the needs and demands of those seeking meaning, and ultimately to harmonize the content of supply with demands, will be one step ahead of corporate religions in the orientation of commitment.

Religions and pure religious groups who are aware that social integration functions are damaged will try to "upgrade" the collective bond with a technology-intensive perspective in the process of "Industry 4.0" towards singularity. Individual religiosity perceptions will turn to technological solutions, and in this context, the needs of the centres that produce religious information will coincide with the demands and the needs will be met through virtual dimensions.

People will soon have the freedom of "real-time" worship in the church or mosque that they want, with a full sense of physical reality from home, thanks to an AR / VR glasses. Likewise, the leaders of religious groups will be able to address their members from such an environment, collective rituals and rites will be held in a virtual and augmented reality environment, and will be enthusiastically attracted to themselves in an appealing virtual chanting ring. The centres that make the most of the possibilities of virtual technology will have the opportunity to control their audience better with the attraction and enthusiasm they can easily create thanks to special effects. Leaders who will increase their power so much that they cannot even imagine by displaying virtually impossible realizations through virtual reality, will gain the power to change religious knowledge, distort, produce new religious information and even new religions.

Giriş

İlk defa Çin'in Vuhan kentinde ortaya çıkan ve kısa zamanda bütün dünyayı etkisi altına alan koronavirüs salgını, en sonunda 11 Mart 2020 tarihinde

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ/WHO)'nü “pandemi” ilan etmeye zorlamıştır. Kısa zaman içerisinde yıkıcı etkilerinin önüne geçilemeyeceği anlaşılan virüs, insanlığın bugüne kadar her alanda biriktirdiği tüm servetiyle birlikte paradigmasını da değiştirecek gibi görünmektedir. Zira farklı açıklamalar olmakla birlikte sosyal mesafenin dört metre civarına çekilmesi, davranış bilimlerinin tüm bilgi dağarcığını yerle bir etme konusunda oldukça iddialıdır. Küreselleşme bütün düşünürler, şimdiye kadar söylediklerinin üzerini çizmek zorunda kalabilirler.

Çalışmanın ana sorunsalı, pandeminin Tanrı tasavvuru, bireysel dindarlık algıları, evrensel dinler, sırf dini gruplar ve yeni dini hareketler gibi kolektif dini yapılanmalarda meydana getirmesi ihtimal dâhilinde olan değişiklik olacaktır. Zira yakın gelecek, çıkış noktalarını sosyal bütünleşme, sosyal kimlik ve kolektif hareket gibi olgular üzerine kuran dini yapılanmalar için son derece önemli riskler barındırmaktadır.

Bu bağlamda öncelikle din ve sosyal bütünleşme konusu ele alınacak, dünyanın kadim tarihinde görüp geçirdiği salgınlar dini ve toplumsal kurumlara etkileri açısından hatırlanacaktır. Pandeminin dinler ve dini gruplar üzerindeki cari etkileri incelendikten sonra özellikle din ve toplum ilişkileri söz konusu olduğunda altı çizilen modern-postmodern dönemlerin kavgasına işaret etmek üzere çalışmaya özgü “post-pandemik” olarak isimlendirilmiş dönem selefiyle karşılaştırılacaktır. Son olarak olası senaryoların fütüristik bir değerlendirmesine müteakip, ülkemiz özelinde yapılması gerekenler ifade edilmeye çalışılacaktır.

Din ve Dünya Kurma

Din tanımlamaları incelendiğinde, bunların daha değer bağımlı, aşkın ve ilahi varlığı merkeze alan özsel (substantif) ve dinin toplumsal görüngülerini önceleyen işlevsel (fonksiyonel) tanımlamalar olarak ayrıştırılabileceği görülmür. İlk kategoriden daha geniş olan işlevsel tanımlarda aşkın bir varlığa atıf yaparak sosyal ve bireysel etkiler üreten bütün yönelimler de kapsam içerisine alınmıştır.

Din, öncelikle müntesiplerine son derece kuvvetli bir sosyal kimlik kazandırır. Sosyal kimliğin birey üzerindeki etkisini anlamak için düşünsel bir zemin sunacak olan Sosyal Kimlik Kuramı, bireyin kolektif kimliğine yüklediği anlamı aidiyet ve birliktelik duyguları temeline oturtur (Ashforth ve Mael 1989; Gürsoy ve Çapcıoğlu 2009). İç içe geçmiş dört temel varsayım üzerinde duran kuramın önermeleri kısaca aşağıdaki gibidir:

- Bireyler, öz tanımlama ve değerlendirmelerini sosyal gruplarından yola çıkarak yapar, üyesi oldukları grupla kendilerini özdeşleştirerek sosyal kimliklerini oluştururlar (Tajfel ve Turner 1985).
- Diğer gruplar, bireyin kendi grubunu tanımlaması için bir temel oluşturur. Birey, diğerleriyle yaptığı sosyal karşılaştırma (iç grup-dış grup karşılaştırması) sonucunda kendi grubunun konumunu belirler.
- Birey, sosyal kimliğine olumlu bir anlam kazandırma çabasıyla, kendi grubunu kayırıp diğer grubu küçümseyerek taraflı davranır (iç grup kayırmacılığı).
- Sosyal kimliğinin algısı, grubun öznel konumuna bağlıdır. İlk üç varsayımınla birlikte grubun konumu çok iyi olmasa da, sosyal kimlik olumludur (Demirtaş 2003).

Neredeyse bütün kimlik kategorilerinden daha güçlü bir sosyal kimlik kazandıran dinin en önemli sosyal işlevlerinden biri, başta karmaşık toplumlar olmak üzere sosyal farklılıklardan dolayı parçalanma tehlikesiyle yüzleşen toplumu birleştirmektir. Toplumsal iş bölümünün artmasıyla birlikte sosyal statü farklılıkları toplumu kategorize ettiği için, dinin toplumsal bütünleşme konusunda üstleneceği rolün önemi daha fazla üzerinde durmayı gerektirmektedir (Okumuş 2012: 284).

Freyer (1964: 36, 37), ilkel dinler başta olmak üzere dini grup hayatının, belirli dini törenler sayesinde birliği sağlamayı başardığını söyler. Bu hayatın içinde doğum, ölüm, evlilik, savaş ilanı, hasadın başlangıcı ve sonu gibi önemli olaylar, daima dini törenler etrafında cereyan eder. Bu törenlere kaynaklık eden düşünceler zamanla zihinlerdeki canlılığını kaybetse de dini törenler geleneklere uygun olarak icra edilmeye devam eder.

Bütün tipolojileriyle din, dünya kurma ve toplumsal bütünleşme fonksiyonlarını yerine getirebilmek için cemaati fiziksel olarak bir araya getirmenin vesilesi olan ayin ve törenlere ihtiyaç duyar. Zira fiziksel birlikteliğin fikrîsel birliği sağladığı çok iyi bilinmektedir. Bütün dinler ve dinden doğan gruplar, bağlılarının sadakatini garantilemek ve fiziksel olarak bir araya gelmeleri için fırsat yaratmak amacıyla kendilerine özgü bir takım dini ayin ve törenler belirler. Aynı zamanda sosyalleşme süreci de olan dini eğitim sürecinde öğrenilen ibadet ritüellerinin toplulukla birlikte icrası, çoğu dinsel yapılarda kutsanarak sosyalleşme hızlandırılır. Tüm kurumsal dinlerde ibadetin toplu icrası esastır. Zekât sosyal bağları güçlendirir. Ezan sesi ve Allah'ın adıyla başlanıp bitirilen oruç, bireyin kendisini güçlü bir bütünün parçası olarak hissetmesini sağlar. Diğerleriyle aynı kıyafeti giyen hacı, bireysel özelliklerinden arınarak cemaat-

tin bir parçası haline gelir. Yüzlerce kardeşiyle fiziken, diğer milyonlarcasıyla ruhen eşzamanlı olarak kibleye dönüp alnını secdeye değdiren mümin, benliğini bireysel kimliğinden sıyrılarak yok ederken ümmetleşerek büyür (İmİL 2019: 44, 45).

Sosyal Hafızada Salgınlar ve Kurumsal Dini Tavır

Tarihsel kayıtlara geçen ilk büyük salgın, M.S. 6'ncı yüzyıldaki veba salgınıdır. Mısır'da başlayan veba, Filistin'den sonra bütün dünyaya yayılmış (Prokopius 2002), ancak Ortaçağ, daha büyük salgınlara şahitlik etmiştir. Sıcak mevsimleriyle Ortaçağ boyunca ürün bolluğu nüfusu artırmış, Avrupa'nın 8'inci yüzyıl başında barındırdığı 25 milyonluk nüfus, 13'üncü yüzyıl ortasında üç katına çıkmıştır. Temizliğin bir erdem olarak görülmediği bu dönemde İsa'nın kanında yıkananların tekrar yıkanması gerekmediği düşüncesiyle, bazı kilise çevrelerinde azizler ellerini bile yıkamamışlardır (Nikiforuk 2000).

Batı'da "Kara Ölüm" ismiyle anılan, tarihteki en büyük salgın, 14'üncü yüzyıl ortalarında yaşanır. Veba, Hazar ve İstanbul üzerinden cenaze kanallarını andıran caddeleriyle Kahire'ye ulaşarak sekiz asır önce geldiği yoldan geri döner (Dols 1987). Vebanın çıkış sebebi, kilisenin görüşüne göre insanların günahlarından dolayı çekilen cezadır. McNeill'e göre vebanın ortaya çıkardığı ilk şok, insanları bazılarının sınırsız yaşadığı hedonizmden münzevi bir mistisizme uzanan bir yelpazede etkilemiştir (Çıpa 1995: 20). Mutlak ölüm beklentisi ve kitlelerin anlam arayışı insanları büyü, sihir ve efsunların yanı sıra azizlere yönlendirmiştir (Nikiforuk 2000). Bütün dinlerin mensupları Avrupa ve Afrika'da kendi kutsal kitaplarıyla inandıkları Tanrı'ya yakarırlar (Dunn 2008: 270). Öte yandan pagan kültürünün etkisiyle daha çok astrolog olan hekimler, yıldızlara bakarak kötü hava ve salgının sebebini Tanrı'nın takdiriyle birlikte yıldızların yanlış dizilmesine bağlarlar (Atabek 1977: 67).

Avrupa'da rehin ve tefecilik dışında bir iş yapması yasaklanan Yahudiler, kuyu sularını ve havayı zehirlenmekle suçlanarak, öncelikle borçlular ve yoksullar tarafından katledilmeye başlanır. 1348 yılında Güney Fransa'da başlayan katliamda, Strasbourg'ta 100.000, Mainz'de 12.000 Yahudi diri diri yakılır, cesetleri fiçularla Ren nehrine atılır ya da evlerindeki kapı ve pencereler örülerek ölüme terk edilirler. Zürih'in bütün Yahudileri şehirden kovulur. Aynı yüzyılda çıkan en az üç veba salgını ve ölümlerden sonra Avrupa, 13'üncü yüzyıldaki nüfusuna ancak 16'ncı yüzyılda ulaşabilmiştir (Nikiforuk 2000).

Veba salgını Kilisenin etkinliğini iki açıdan sekteye uğratmıştır. Öncelikle, salgınlarda çok sayıda ruhbanın hayatını kaybetmesi, kilise için tamir edilmesi imkânsız sorunlara yol açmıştır. Almanya’da üçte biri, İngiltere’de yarısı ölen din adamlarının yarattığı boşluk, Avrupa’daki Latince egemenliğinin sona ermesini sağlar (Pirenne 2011: 169-171). Kilise, Latincenin hâkimiyetine son verilmesiyle birlikte, eksilen kadrolarını yerel dillerin hükümranlığına terk etmek zorunda kalır. Mahkeme, kilise ve üniversitelerdeki yerel dil hâkimiyeti, öğrenimin sıradan insanlara ulaşmasını sağlar. Böylece bilgiyi denetleyen ve temsil eden Kilisenin egemenliği örselelenmiş, sosyal, politik ve kültürel hayattan çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucu olarak yönetimler, Kilise dışındaki unsurlar dâhil olduğundan hızla seküler bir görünüm arz etmeye başlar. İlâveten salgını önleme konusunda beklentilere cevap veremeyen kilise, toplumsal yaşantı üzerindeki hâkimiyet ve itibarını kaybeder. Bu kayıp, kilisenin din ve dünya üzerindeki sorgudan münezze rolünü tekrar ele alan yoğun dini ve siyasi tartışmaların önünü açmıştır (Özden vd. 2014: 81, 82). Nikiforuk (2000), papazların salgına çare bulmak bir yana ölüleri gömmek ve günah çıkartmak gibi rutin işlerini bile yapmadıklarını belirtir. Yaşananları gören halk, doğal olarak kiliseye olan güvenini kaybeder. Kilise, ülkesi İngiltere’yi Katolik Kilisesinden ayırarak ulusal Anglikan kilisesini kuran VIII. Henry’de en açık simgesel ifadesini bulan bu süreçte, gücünü yitirerek parçalanır. Vebanın öldürme becerisi ve kitlelerin hayal kırıklığından beslenen Reform sayesinde, işe yaramayan bir Kilisenin aracılığına başvurmadan, Tanrı’yla doğrudan konuşmayı öneren Martin Luther’in fikri öncülüğünü yaptığı bir devrim gerçekleşir. Bu devrim, ortaya çıkışıyla birlikte büyük değişikliklere vesile olacak ve kapitalizmi de tetikleyecek olan Protestanlıktır.

18’inci yüzyıldaki son salgında alınan önlemlerle Avrupa’da tutunamayan veba, yaklaşık onar yıllık aralıklarla Osmanlı şehirlerini perişan eder. 1778 yazında salgın her gün ortalama 5.000 kişinin canına mal olur. Bir önceki yılın Eylül ayına göre her beş sakininden birini kaybeden İstanbul ve Osmanlı şehirlerinde sonbaharın rengi o yıl matem siyahı olmuştur (Ceylan 2005: 24). Hastalık din ayırmadığı gibi, farklı dinlerin yaklaşımları da birbirine benzerdir. Eski Ahit’e göre, Allah’ın en başta Davud ve Musa peygamberlerin halklarına gönderdiği veba, o günden itibaren doğru yoldan ayrılan toplumlara musallat edilmektedir. Hıristiyanlar, vebadan korunmak için Yunanistan’daki Aynaroz Dağı’ndan ve Meteora Manastırlarından Meryem Ana, Azize Veneranda, Aziz Heralambos ve Aziz Vissarion gibi temsillerden oluşan kutsal kâlintılar getirirler (Panzac 1997: 162).

İslam kaynaklarında veba yerine, sözlükte “yaralamak, ayıplamak, kurlu görmek” anlamlarına gelen, bazı dilbilimcilere göre bulaşıp yayılan her hastalığın adı olan tâûn kelimesi kullanılmıştır. Müslümanlara göre de veba Allah’tandır. Hz. Peygamber, vebanın İsrâiloğulları ve önceki milletlerden bir gruba ceza mahiyetinde (ricz) gönderildiğini belirterek veba çıkan yere gidilmemesini, o yerde bulunanların ise ayrılmamalarını söylemiştir (Varlık 2011).

Yabancı gezgin ve diplomatlar, vebalı hastalara ve cesetlerine Avrupa’dakinin tersine İstanbul’da saygıyla bakılarak defnedildiğini belirtirler. Müslüman toplum bu hastalıktan ölenlerin şehit olduğuna inandığından minnet ve hürmet duyar. Hastalığın hüküm sürdüğü yerlerde Esmâ-i Hüsnâ, şifa ayetleri Sahîh-i Buhârî okunur. Halk ise çok daha geleneksel önlemler almaktadır. Buna göre zamansız göç eden leylekler, vebanın habercileridir. Güvercin yuva yaptığı eve veba bulaşmaz (Demîrî 1997).

Ortaçağ’ın salgın hastalıklarından biri de sedef ve deri dökülmesi gibi rahatsızlıkları anlatmak için söylenen şekliyle cüzzamdır. Yahudi, Yunan ve Roma halkında yaygın olan bu rahatsızlığa, Avrupa’nın kuzeyinde 6’ncı ve 7’nci yüzyıllarda rastlanmaya başlanmıştır. 8’inci ve 14’üncü yüzyıllardaki yüksek artışın sebebi Haçlı Seferleri esnasındaki kitlesel hareketliliğe bağlanmıştır (Garrison 1929). Museviliğin kutsal kitabı ve tecrübeler, yönetimleri cüzzamlı hastaları izole etmek gerektiği yargısına götürmüştür (Eren 1996). Ortaçağ Avrupa’sında toplumdan koparmadan önce cüzzamlıya bir veda merasimi yapılarak papaz aracılığıyla umumi su kuyularını kullanmamak, çocuklarla temas etmemek, kiliseye ayak basmamak gibi takip etmesi gereken yasaklar söylenmiştir. Hıristiyan mezarlığına gömülmeyen cüzzamlıların 13’üncü yüzyıl ortalarında Londra ve Paris sokaklarında dolaşması yasaklanır (Nikiforuk 2000).

11-13’üncü yüzyıllar arasında Avrupa’da baş gösteren başka bir hastalık olan çiçek salgınlarının sebebi, Filistin’den gelen Haçlılar ve İsevi hacılardır (Eren 1996). Ortaçağ’da kent merkezlerinde erkek, kadın ve çocukların el ele yorgun düşünceye kadar dans ettikleri (dance maniaque/dancing mania) kitlesel histeriler yaşanmıştır (Arda 1997). Şeytan ve cinlerin etkisine bağlandığından din görevlilerinin ilgilendiği deliler, dua, kutsal su ya da sihirle tedavi edilemezse ateşe verilmişlerdir (Atabek & Görkey 1998).

Koronavirüs ve Kutsal Dünya

Milenyumun kâbusu haline gelen koronavirüs salgını, bütün dinlerin vecibelerini kısıtlamış, tüm dini kurumsal yapılar, dini bayramlar ve etkinlikler konusunda iptal ya da erteleme yoluna gittiklerini duyurmuşlardır. Bunların neler olduğuna kısaca göz atmak genel durumu görmek açısından yerinde olacaktır.

Birçok din, önemli etkinliklerini gerçekleştirecekleri 2020 Nisan ayında önemli kararlar almışlardır. Hıristiyanların Paskalya kutlamalarını 12 Nisan tarihinde (Doğu Ortodoks Kiliseleri bir hafta sonra), Hinduların Rama Navami Festivalini 2 Nisan'da, Yahudilerin Fısıh Bayramını 8 Nisan'da, Sihlerin Vaisakhi Bayramını 14 Nisan'da kutlaması gerekirken bunların tamamı konusunda salgın gerekçesiyle farklı uygulamalara gidilmiştir. Müslümanların 24 Nisan'da başlayan kutsal Ramazan Ayı ise her zamankinden farklı uygulamalara sahne olmuştur. Salgın dolayısıyla ziyarete kapatılmış olan Kâbe'nin durumundan dolayı bu yıl 28 Temmuz'da başlayacak olan Hac ibadetinin ifa edilip edilemeyeceği hususu, belirsizliğini korumaya devam etmektedir.

Katoliklerin Ruhani lideri Papa Francis, sadece Katolik Hıristiyanların Noel ve Paskalya yortularında on binlerce kişiyle yaptığı "Urbi et Orbi" (Şehre ve Dünyaya) adındaki kutsama törenini bile girişleri yasaklanan Vatikan'daki San Pietro Meydanı'nda tek başına yapmak zorunda kalmıştır.¹ Bununla birlikte Papa, İtalya'daki kısıtlamalara rağmen Katolik rahipleri "dışarı çıkıp hastaları ziyaret etmeye ve işlerinde sağlık personeliyle gönüllülere eşlik etmeye" çağırmıştır. Dünyadaki çoğu kilise ekmek-şarap ayinlerinde bardakları paylaşmayı yasaklamaya varana kadar bazı önlemler almış olsa da virüs bununla yetinmeyip topluca yapılan ayinleri bile engellemeye devam etmektedir. Tüm tehlike ve önlemlere rağmen Yunan Ortodoks kilisesi, Komünyon sırasında aynı kaşıktan kutsal su içme ritüelini askıya almayı reddetmiştir.

İsrail'e girişlerin yasaklanması, Fısıh Bayramı için gitmek isteyen Yahudiler ve Paskalya'da Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen Hristiyanları etkilemiştir. Avrupa Rabbinik Konferansı ve İsrail Baş Hahamı, insanlara Tevrat parşömenlerine dokunmaması veya öpmemesi gerektiğini telkin ettiler. Bazı ABD sinagogları tüm toplumsal hizmetlerini iptal ederken bir kısmı canlı yayın hizmetleri ve barmitz vah² için hazırlanan çevrimiçi eğitimlerle çözüm üretmeye çalışmaktadır.

Hinduların dini bayramı olan Holi festivali kutlamalarına katılan birçok Hindu, kutlamalarda virüse karşı bir önlem olarak yüz maskeleri takmış, sıra dışı bir şekilde kutlamalara katılmayan Başbakan Narendra Modi, insanlara

büyük toplantılardan kaçınmalarını tavsiye etmiştir. Sih ibadethaneleri olan Gurdwara'lar, Vaisakhi Bayramı ve ilahiler okuyan binlerce insanın katıldığı alaylar olan “nagar kirtan”lar da dâhil olmak üzere dini etkinliklerini ertelemiştir.

Anglikan Kilisesi, Metodist Kilisesine benzer şekilde tüm hizmetlerini bir sonraki duyuruya kadar askıya almış, Canterbury ve York Başpiskoposları, kiliseler açık kalsa da sosyal mesafeye uyulması gerektiğini bildirmişlerdir. Metodist Kilisesi; hizmetlerin askıya alındığını, cenaze törenlerine katılımın sınırlandırıldığını, vaftiz şeklinin değiştirildiğini ve düğün planlayanların önce kendilerine danışmaları gerektiğini ifade etmiştir. İngiltere ve Galler'deki Katolik Kilisesi, rahipler ve cemaat arasındaki temasın sınırlandırılması, kutsal su kullanımının kısıtlanması, kutsal emanet ve haçların öpülmemesi, dokunarak selamlaşmama, kutsal kitapların paylaşılmaması, yaşlıların cemaatten uzak tutulması gibi bazı tedbirler almıştır. Oxford Quaker topluluğundan Paul Parker, toplantılarını askıya almakla birlikte yasaklanana kadar toplu ibadete devam edeceklerini, ayrıca sanal bir ibadet topluluğu olmak için çalıştıklarını söylemiştir. İskoçya Kilisesi, Mayıs ayında yapılması planlanan 2020 genel kurulunu iptal etmiş, son olarak İngiltere Hahambaşı Ephraim Mirvis, ülkedeki tüm sinagog faaliyetlerinin askıya alındığını ifade etmiştir. (The Guardian, 17 Mart 2020).³ Amerika'da Ortodoks Yahudi cemaatleri ise dini bayramları Purim kutlamalarının iptal edildiğini açıklamıştır (Bursadabugün.com, 11 Mart 2020).⁴

Tüm Katolikler, 19 Mart 2020 Perşembe gecesi Papa Francis'in idare ettiği “kutsal tespih duası”nda (Rosary), pandeminin sona ermesi ve İtalya için dua etmişlerdir. İtalyan rahipler, Katoliklerden evlerinde 19 Mart 2020 Perşembe akşamı saat 21'den itibaren kutsal tespih duasını okumalarını ve yaktıkları mumları, ulusal birliğin bir işareti olarak pencerelerine koymalarını istemiştir. Papa Francis, duasını Vatikan'daki Aziz Peter Meydanı'nda kalabalıklar önünde yapmak yerine bu defa bir internet yayınıyla icra etmiş, aynı zamanda Papa Francis'in Paskalya ayinlerini ilk defa cemaat olmadan gerçekleştireceği açıklanmıştır (Gerçek Gündem, 20 Mart 2020).⁵

Fransa'da papazlar, günah çıkarma işlemi askıya almış ve “Tanrıya doğrudan dua edip günah çıkarabilirsiniz” açıklamasında bulunmuşlardır (Haber7.com, 26 Mart 2020).⁶ Öte yandan Fransız sağlık bakanı, salgının 17-21 Mart tarihlerinde Evanjelik Kilisesi'nde yapılan ayinlerden yayıldığı iddiasını doğrulayarak tartışmalara son noktayı koymuştur (cnnturk.com, 31 Mart 2020).⁷

Rusya Ortodoks Kilisesi salgına özel dua metni hazırlayarak resmi web sitesinde yayınlamış ve tüm kiliselere yollamış (Türkrus, 22 Mart 2020)⁸, bununla birlikte sosyal medyada paylaşılan görüntülere göre Rusya’da papazlar, yaşadıkları şehri salgına karşı havadan kutsal su ile kutsamışlardır.⁹ Benzer görüntülerin olduğu İtalya’da, helikopterin arkasına yerleştirilen Meryem Ana mankeni eşliğinde ön taraftaki papazın elindeki haçla şehri durmadan kutsadığı dikkat çekmektedir.¹⁰ Polonya ve Kuzey Makedonya’da ise üstü açık araçlara binen papazların kenti dolaşarak kutsadığı görüntüler, sosyal medya mecralarında paylaşılmıştır.¹¹ Independent haber sitesi, 22 Mart 2020 Pazar gününe ait olduğu belirtilen haberinde, Romanya’da Ortodoks rahiplerin kutsal kâse-lerdeki kutsanmış suları virüsten korunmak için umutla sıraya giren yüzlerce insana, doğrudan virüs bulaşma riskini hiçe sayarak aynı kaşıkla içirmeye devam ettikleri görüntülere yer vermiştir (Independent, 25 Mart 2020).¹²

Ülkede ilk etapta görülen 4.000 vakamın yüzde 60’ı kendi müritlerinden kaynaklandığı için Güney Kore’deki Hristiyan Shincheonji Tarikatı’nın lideri Lee Man-hee, koronavirüsü istemeden yaydıkları için özür dileyerek 310.000 kişilik mürit listesini hükümet yetkilileri ile paylaşmıştır (Hürriyet, 02 Mart 2020).¹³ Seul yakınlarındaki Lütuf Nehri Toplum Kilisesi’nden (River of Grace Community Church) bir görevli ise aynı spreyi, başlığını dezenfekte etmeden birçok kişinin ağzına tuzlu su sıkarak yaklaşık yüz kişiye hastalık bulaştırmıştır (Yeniçağ, 18 Mart 2020).¹⁴

İsrail Sağlık Bakanı Yaakov Litzman, “İsrailliler ne kadar daha tecrit altında kalacak?” şeklindeki soruya, “*Mesih'in Hamursuz Bayramı'ndan önce gelmesi için dua ediyoruz. Eminim ki Mesih gelecek. Yakında özgürlük içerisinde çıkacağız ve Mesih bizi dünyadaki tüm dertlerden arındıracak*” cevabını vermiş (Sabah, 25 Mart 2020)¹⁵, kaderin garip bir cilvesi olarak birkaç gün sonra kendisinin hastalanmıştır (CNN Türk, 02 Nisan 2020).¹⁶ İsrail’de Hristiyan inancına göre Paskalya’dan önceki son Pazar kutlanan “Palmiye Pazarı” kapsamında gerçekleştirilen büyük dini yürüyüş, yeni tip koronavirüs salgını nedeniyle iptal edilmiş (haberler.com, 01 Nisan 2020)¹⁷, halen ezan okunmaya devam etse de Mescid-i Aksa, salgın nedeniyle cemaatle namaza kapatılmıştır (İHA, 01 Nisan 2020).¹⁸

Merkezi ABD’nin Utah eyaletinde bulunan Mormon Tarikatı, Nisan ayında yapmayı planladığı ve yaklaşık 100.000 mensubunun katılacağı konferansı iptal ettiklerini duyurmuş, 30 milyon üyesi bulunan tarikat, Asya’daki bazı tapınaklarını geçici olarak kapatırken birçok ülkede misyonerlik faaliyetlerini kısıtlamıştır (TGRT Haber, 12 Mart 2020).¹⁹

Türkiye Ermenileri Patrikhanesi, kiliseye gidemeyen cemaati için internet yayınına başlamış, ayınlerin, Facebook sayfasından online olarak gerçekleştirilmeye devam edeceğini bildirmiştir (Independent Türkçe, 21 Mart 2020).²⁰

Suudi Arabistan Kâbe ve Mescid-i Nebevi dâhil tüm camilerin kapatılarak Mekke'ye giriş çıkışların yasaklandığını duyurmuş (Kamu Bülteni.com, 06 Mart 2020)²¹, kısa süre sonra Kâbe tekrar ziyarete açılarak tavaf için izin verilmiş (Haberler.com, 01 Nisan 2020)²², Hac anlaşmaları için gelişmelerin beklendiği açıklanmıştır (euronews, 01 Nisan 2020).²³ Müslümanların bulunduğu çok sayıda ülkede salgın tedbirleri kapsamında cemaatle namaz kılınması askıya alınmış, karar sonrası Sırbistan'da bir müezzinin ezan okurken gözyaşlarına hâkim olamaması haberlere konu olmuştur (Haber Türk, 21 Mart 2020).²⁴

Kuveyt'te, ezan değiştirilerek halka 'Evlerinizde namaz kılın' çağrısı yapılmıştır. Ezanda "Hayye ale's-salâh" bölümünün, "Es-salatu fi buyutikum" (evlerinizde namaz kılın) şeklinde değiştirilerek okunması, Hz. Muhammed döneminde de cemaati fırtınalı ve aşırı yağışlı havalardan korumak için gerçekleştirilmiştir (Haber Türk, 14 Mart 2020).²⁵

İran Sağlık Bakanı Said Nemeki'nin türbe ziyaretlerine gidilmemesi uyarısı, türbelerin salgına şifa olacağını belirten mollalar tarafından tepkiyle karşılanmış, bunun üzerine halk türbelerin korkuluklarını yalayarak şifa bulmaya çalışmıştır. (Yeniçağ, 01 Mart 2020).²⁶ İranlı yetkililer halkı sosyal izolasyona zorlamak için sıra dışı uygulamalara başlamış, Hürremşehr kentinde belediye çalışanları sosyal mesafenin önemini vurgulamak amacıyla Azrail kostümleri giyip, oraklarıyla sokaklarda dolaşmışlardır (DHA, 01 Nisan 2020).²⁷ Bangladeş'te on binlerce kişi, bütün ikazlara rağmen Kuran'daki şifa dualarını okumak üzere sosyal mesafe kurallarını çiğneyerek açık bir alanda toplanmıştır (Yurt Gazetesi, 19 Mart 2020).²⁸ Sosyal medya üzerinden paylaşılan ve salgın sonrasına ait olduğu belirtilen görüntülerde, Pakistan'da yüzlerce Müslüman, fondaki ezan sesinin eşliğinde aynı anda bir durgun su kanalından namaz öncesi abdest almakta ve daha yüzlercesi de ayakta sıralarını beklemektedir. Prof. Steve Hanke (@steve_hanke), paylaştığı video görüntüsünün altına bu tavrın kötü bir durumu daha da kötüleştireceği yorumunu, Atatürk'ün "En Hakiki Mürşit İlimdir" sözü ile birlikte eklemiştir.²⁹

Türkiye'de ise 13 Mart 2020 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) hijyen konusunda bir hutbe yayınlamış³⁰, Din İşleri Yüksek Kurulu fetvasında; risk grubundaki Müslümanların Cuma namazı yerine evlerinde öğle namazı kılacakları, virüslü hastaların toplu yerlere gitmelerinin caiz olmadığı

ve karantina bölgelerinde Cuma namazının farz olmadığı bildirilmiştir (DİB, 13 Mart 2020).³¹ Aynı gün müftülüklere gönderilen bir genelgeyle toplu kullanım alanlarının kullanımı ve Kur'an kurslarının tatil edilmesi konularında direktifler verilmiş, etkinliklerin ertelendiği ve umre ziyaretlerinin durdurulduğu bildirilmiştir (DİB, 13 Mart 2020)³². Kur'an kursları ve hizmet içi eğitim merkezlerindeki eğitimlere 29 Mart 2020 tarihine kadar verilen ara, daha sonra 3 Mayıs 2020 tarihine kadar uzatılmıştır (DİB, 27 Mart 2020).³³ Din İşleri Yüksek Kurulu ayrıca salgın riskinde cenaze namazı, yıkanması ve defin işlemlerini düzenleyen bir fetva yayınlamıştır.³⁴

16 Mart 2020 tarihinde münferit namaz kılmak isteyenler için camilerin açık tutulacağı ve ezan okunmaya devam edileceği, ancak Cuma namazı başta olmak üzere cemaatle namaza ara verildiği açıklanmıştır (DİB, 16 Mart 2020).³⁵ Akabinde salgın sona erinceye kadar her hafta ülkenin farklı tek bir camisinde tüm sağlık tedbirleri alınarak asgari katılımı, temsilen cuma namazı kılınacağı açıklaması yapılmıştır (DİB, 03 Nisan 2020).³⁶ Cemaatsiz namazın ilk gününde Sakarya'nın Akyazı ilçesindeki Gazi Süleyman Paşa Camisi'nde, daha sonra İstanbul Fatih'teki Yavuz Selim Camii'nde bazı vatandaşlar karara itiraz ederek arbeye çıkarmıştır (Odatv, 19 Mart 2020).³⁷

Tüm bu tedbirlerin ardından Cumhurbaşkanlığı nezdinde açılan dayanışma ve yardım kampanyasına, "*Zekâtların bu günlerde ulusal düzeyde başlatılan dayanışma kampanyaları vasıtasıyla toplanıp hak sahiplerine ulaştırılması caizdir*" fetvası ile destek verilmiştir (DİB, 01 Nisan 2020).³⁸

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın akıl ve bilim rehberliğindeki dini açıklamalarına rağmen virüs sonrası Türk toplumunda popüler dindarlık tezahürleri de görülmeye değer oranda devam etmektedir. Örneğin, Şırnak ili Cizre ilçesinde bir kadının, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) "koronavirüsün ilacı sumaktır" mesajıyla iki defa rüyasına girdiğini söyleyerek, rüyasını anlattığı Mele Selahattin, sumak suyu içen hastanın iyileşeceği, sağlam insanın ise asla hasta olmayacağını duyurmuş.³⁹ Haber, sosyal medyada yayılır yayılmaz Mardin Kızıltepe ilçesi başta olmak üzere birçok yerde sumak temin etmek için halkın aktarlara hücum etmesini sağlamıştır (Sabah, 27 Mart 2020).⁴⁰

Daha önce cehennem ateşinden korumak için yanmaz kefenin de üretildiği Türkiye'de takanlara virüsün yaklaşmaya cesaret edemediği dualı maske üretimi, dini söylemin ticari fırsata dönüştürülmesinin son örneklerinden biri olmuştur. Bir tarikatın sayfasında ve sosyal medyada paylaşılan nota göre koronavirüs dünyayı kasıp kavururken takipçileri tarafından Gavs ismiyle anılan tarikatın lideri, mana âleminde virüsle görüşür. Virüs dile gelip, "*Ey Gavs,*

bana Covid-19 derler, vazifem yer yüzünü sarıp Ademoğlunu cezalandırmaktır. Müsaade edersen Türkiye'ye de musallat olacağım” der. Gavs “Müsaade etmiyorum. Ben sağ olduğum müddetçe sana Türkiye’de selamet yoktur” der ve bunun üzerine virüs gider (Cumhuriyet, 15 Mart 2020).⁴¹

Neredeyse aynı denebilecek kadar benzer bir durum yaklaşık iki hafta sonra ABD televizyon ekranlarında yaşanmıştır. ABD’nin en ünlü evanjelistlerinden Kanneth Copeland, koronavirüsü bitirmek için canlı yayında düzenlediği ilginç ayinde: “*Sana emrediyorum şeytan, bu virüsü yok et, bu virüsü öldür, sana onun aşısının bir an önce getirilmesini emrediyorum. Buradan gitmeni emrediyorum. Artık koronavirüs yoluyla bu ülkeyi mahvedemeyeceksin! ABD iyileşti ve yeniden iyi”* demektedir (Cnnturk.com, 31 Mart 2020).⁴²

Geleceği Öngörmek İçin Bugünü Anlamak: Postmodernizm ve Din

Salgının toplumları etkileyeceği zaman diliminin netlik kazanması, etkilerinin kalıcılığı konusunda daha gerçekçi söylemler üretilmesini kolaylaştıracaktır. Ancak daha şimdiden öngörülen bazı sonuçlarıyla postmodern dünyanın sorgulanmaya başlandığı söylenebilir. Bu bağlamda tartışılan postmodernlik, modernliğin kendi imkânsızlığıyla yüzleşmesidir (Rattansi ve Westwood 1997: 29). Modernleşmenin tezleri, pozitif bilimin ürettiği yeni söylemlerle meşruiyetini kaybedince, postmodernizm, gerçeğin göreceli olduğu iddiası ile modernliğe bir meydan okuyuş olarak ortaya çıkmıştır.

Postmodern ilkelerin din konusundaki genel tavırları hakkında aşağıdaki hususların söylenmesi mümkündür:

- Bilim tek bilgi kaynağı değildir.
- Evrensel bilim tartışmalıdır.
- Mutlak Objektiflik imkânsızdır.
- Bilimsel metotlar deney ve gözlemlerle sınırlı değildir.
- Gözlenemese bile sonuçları dolayısıyla kabul edilen varlıklar vardır.
- Din, insan hayatına anlam kazandırma ihtiyacından kaynaklanır.
- Dinin toplumsal ve zihinsel işlevleri vardır.
- İlerleme paradigması kabul edilemez.
- Din ve bilim çatışmak yerine yardımlaşmalıdır.
- Dini bilgi bilimle çeliştiği için geçersiz sayılamaz.
- Din, sonsuza kadar varlığını devam ettirecektir.

- Dünyevileşme süreci evrensel değildir.
- Batı medeniyetinin evrenselliği yerine çoğulculuk esastır (Şentürk 2004: 38,39).

Şentürk (2004: 45), son yarım yüzyıldır dini olgunun uğradığı köklü değişimlerden bazılarını şöyle ifade eder:

- Din, tahmin edilenin aksine sosyal alandan yok olmak yerine 1960'lar da yeniden yükselişe geçmiş, yeni dini hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır.
- Batı dışı dinler Amerika'da yaygınlaşmaya başlamıştır.
- Bazı kollarının güncel taleplere kolayca uymaları ile din, içten dünyevileşmeye başlamıştır.
- Dinden uzak bir hayatın doğurduğu kültürel problemler su yüzüne çıkmaya başlamıştır.
- Bu bağlamda dini gruplar, politize olmaya ve siyasi zorlukları aşmak için ittifaklar yapmaya başlamışlardır.
- Manevi-ahlaki konuların Amerikan politikasındaki yükselişi Evangelizmi ortaya çıkarmıştır.
- Kültür ve toplu intiharlar, herkesin dikkatini modern toplumda dini inançların sosyal ve politik alandaki gücüne çekmiştir.

Postmodern dönemde dinin yeniden yükselişe geçmesiyle sırf dini grupların kitle iletişiminden ve çağdaş imkânlardan da yararlanarak yeni kolektif dindarlık türleri inşa ettiklerini söylemek mümkündür.

Fütüristik Bir Deneme: Salgının Olası Etkileri Karşısında Kutsal Algısı ve Post-pandemik Dönem

Fütüristik bir tartışmanın yapılacağı bu başlık, sorularla başlamak ve olası cevaplar aramak amaçındadır. Acaba ne kadar olacağı alınacak tedbirlere göre değişmekle birlikte birden fazla mutasyona uğrayarak varlığını büyük ihtimalle üç yıl civarında devam ettireceği ifade edilen koronavirüs salgınından sonraki zaman dilimini, postmodern dönemi de aşmaya çalışan bir "post-pandemik dönem" olarak adlandırmak mümkün müdür? Bu ismin hak edilmesini sağlayacak karakteristik farklılıklar nelerdir? Söz konusu dönemde kurumsal dinler, yeni dini hareketler ve kült yapılanmalar dâhil olmak üzere sırf dini gruplar, konumlarını koruyabilecek midir? Yeni toplumsal paradigmada söz konusu dini yapıların konumlarındaki değişimi belirleyecek ayırıcı özellikler

neler olacaktır? Dahası, aynı zamanda kurumsal değişiklikleri de tetikleyecek olan asıl değişimin dindarlık tipolojilerinde olacağını öngörmek mümkün müdür? Bu başlık altında bir çırpıda sıralanan söz konusu sorular, öngörülebildiği kadarıyla cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Salgın sonrası dönemin gerçekten “post-pandemik” ismini hak edecek kadar kalıcı ve karakteristik etkiler bırakacağını şimdiden söylemek kolay değildir. Ancak insanlığın kritik bir sosyal geçiş evresinde ortaya çıkmış olan pandemi, sonuna kadar gerilmiş olan bazı algıları zorlayarak kırılmasına vesile olacak gibidir. Zira toplumsallık deyince algılanan şeyin içeriği kitle iletişimiyle birlikte müthiş bir dönüşüm geçirmiştir. Dostluk ve arkadaşlık, kavramlarına çocuklarla ebeveynlerin yükledikleri anlamlar birbirinden çok farklıdır. Modern zamanların çocukları olan ebeveynler söz konusu kavramlar sıralandığında içten, devamlı ve düsturlu ilişkileri düşünürken, gençler için daha sıradan, değişken, gündelik, sanal, başlanması ve bitirilmesi son derece kolay ilişkiler söz konusudur. Anlamdaki bu hızlı dönüşümü sağlayan şey, kitle iletişimi ve sayısız mecrasıyla sosyal medyadır. Medya sosyalleşirken insanları asosyal ve tekil varlıklar haline getirmiştir. Eskiden çektirilen toplu fotoğraflar, yerini öz çekimlere bırakmış, arkadaş toplantıları çay bahçeleri ya da kafeteryalardan cep telefonu ve bilgisayar ekranlarına taşınmıştır. Birey, takipçi sayısının verdiği yanılsama ve şımarıklıkla her geçen gün daha fazla sosyalleştiğini düşünürken, ender durumlarda çıktığı alışveriş merkezi kalabalıkları içerisinde yapayalnız hale gelmiştir.

Pandemi tam böyle büyük bir anlam kayması yaşanırken ortaya çıkmıştır. Kullanılan kavramlar nesiller arasında hızla çatalanmaya başlamışken, aile içinde bile izole kalınmasını şart koşan, toplu yaşamın tüm görüngülerini reddetmek bir yana yasaklayan “gözle görülemeyecek kadar büyük” bir tehdit, tüm insanlığı evlerine hatta odalarına hapsetmiştir. İnsanlığın elinde kalan son gerçek sosyalleşme imkânları da yok olmuştur. Salgın, insanlığın kavram karmaşasına kesin bir çözüm bulmak azmindedir. Genç neslin çoktan teslim olduğu siber dünya, bütün mecralarıyla tek gerçeklik olarak kendini dayatmıştır.

Pandeminin dini alanda tetiklemesi muhtemel değişiklikleri incelerken değerlendirme ya da öngörülerin iki farklı özne grubu, dolayısıyla iki başlık altında ele alınması, sorunsalın daha analitik bir düzlemde irdelenmesini sağlayacaktır. Bu özne gruplarından ilki çeşitli dindarlık tipolojilerinde ele alınması gereken bireylerdir. İkinci grupta ise evrensel dinlerden, kült gruplar, sırf dini gruplar ya da yeni dini hareketlere kadar dini bilginin üretildiği merkezler

yer almaktadır. Pandemi, muhtemelen mevcut bireysel dindarlık algılarında önemli değişikliklere vesile olacaktır. Bununla birlikte yığınların içindeki yalnız bireyin anlam arayışına çare olma iddiasını taşıyan kutsal dünyanın aktörlerini de muhtemelen kalıcı olarak etkileyecektir. Post-pandemik dönemde kurumsal dinler, kendilerini yeni dönemin değerlerine uydurabildikleri oranda bütünlüklerini koruyacaklardır.

Post-pandemik dönemi tahayyül ederken öncelikle bireysel dindarlık ti-polojilerini irdelemek ve bu konuda olası gelişmeleri tartışmak doğru bir çıkış noktası olacaktır. Dindarlık konusundaki tasnif çalışmaları Max Weber'den bu yana çeşitlenerek devam etmektedir. Bugüne kadar yapılmış olan tasnif çalışmalarını;

- Çiftçi, savaştı, burjuva, tüccar, şehir, köy, aydın, büyüsel, ayıncı dindarlıkları, kurtuluş dinleri, dünyevi ve uhrevi zahitlik (M. Weber)
- Göçebe, asil, köylü ve burjuva dindarlıkları (G. Mensching),
- Dinden kopanlar, ilgisizler, periyodik dindarlar, istisnai dindarlar (G. Le Bras)
- Tutucu, protestan, sekt, liberal dindarlıklar (M. Arglye)
- Gerçek, şekilci, kenarda ve kapalı dindarlıklar (J. Fichter),
- İç güdümlü, dış güdümlü dindarlıklar (Allport ve Ross)
- İç dönük ve dışa dönük dindarlıklar (C.G. Jung)
- Aklî, fikrî veya duygu ağırlıklı dindarlıklar (C. Scheneider)
- Mistik, aklî, dengeli dindarlıklar (Gruehn)
- İlgisiz, idare-i maslahatçı, dini bütün, sofı, yobaz dindarlıklar (Taplamacıoğlu)
- Yaşayış bakımından ateşli, düzensiz, kolektif, oportünist, ilgisiz dindarlıklar (Ü. Günay)
- Biçim bakımından geleneksel, seçkin, laik, tranzisyonel dindarlıklar (Ü. Günay)

Özellikle Taplamacıoğlu ve Günay'ın ileri sürdüğü tasniflerin, Türk toplumsal gerçekliğine daha uygun olduğu kuşku götürmez. Ancak bizim incelememizde daha sade ve derli toplu bir tasnif olan Taş'ın dindarlık tipolojisi kullanılacaktır. *Geleneksel/ilmihalci, modernist/hümanist* ve *popüler/hurafeci* dindarlık şeklinde üçlü bir tipoloji geliştiren Taş'a göre geleneksel dindarlık, modern öncesi toplumda özelliklerini kazanan, hem kitlelerde yerleşik eski dönem dini inançlarını, hem de pre-modern dönemde resmi-kitabi dinde ya-

pılan yorumları içine alan bir dindarlık türüdür. Bu dindarlık biçimiyle, toplumun geneli tarafından kabul gören Kur'an ve sünnetin yanında ilk dönem dini kaynakları, din büyüklerinin görüşleri ve ilmihal bilgilerine dayanan, dini emir ve yasakların önemli olduğu, inanç unsurlarıyla birlikte ibadetin de öne çıktığı bir dindarlık kastedilmektedir. Modernist dindarlık, temiz bir vicdan, doğruluk, iyilik, yardımseverlik gibi evrensel ahlaki değerlerin önemsendiği, dini otorite olarak kabul edilen kişilere bağlılığın zorunlu olmadığı, inanç temel gösterge olmakla birlikte dini kural ve ritüellerin tali öneme sahip olduğu, bireysel ve görünmeyen bir dindarlık tipolojisidir. Popüler dindarlık, geleneksel dindarlığın bazı hususlarını içerse de İslam öncesi Türk kültürü ve diğer kültürlerden izler taşıyan, bazı modern dönem etkileriyle farklı toplumsal katmanlar ve geniş kitlelerde varlık gösteren, toplumsal yapıda farklı ve kurumlaşmamış tarzlarda bulunabilen, “yaşanan din” şeklinde kabul edilebilecek bir dindarlık türüdür (Taş 2006: 178-195; Çapcıoğlu ve Şahin 2019: 695-704).

Türk toplumunun kahir ekseriyetinin de içerisine dâhil olduğu popüler/hurafeci dindarlık tipolojisini daha yakından incelemek olası sonuçların doğru tahmini açısından da elzemdir. Bu anlamda Kayıklık (2006: 166-170) tarafından yapılan geleneksel toplumsal dindarlık tarifi, popüler dindarlık tipolojisi ile büyük oranda örtüşür. Geleneksel toplumsal dindarlık biçimi, kaynağını toplumdan alan bir dindarlık biçimidir. Dinin toplumdan öğrenilerek orada yaşandığı bu dindarlık tipinde birey, toplumun beklentilerine yönelik dinsel bir yaşayış biçimini tercih eder. Toplu ibadetler, dinsel ziyaretler, kurbanlar, toplumsal dindarlığın belirli göstergeleridir. Onun önde gelen amaçlarından biri toplumla uyum içinde yaşamını sürdürmektir. Geleneksel toplumsal dindar, kentin büyük kalabalıkları içerisinde yalnızlaşınca miras alınan eski dindarlık, çağdaş insan ve koşullara uygun olarak öznel öğelerin ağır bastığı bireysel bir dindarlık biçimine dönüşür.

Pandemik dönem, bireysel dindarlık algılarında kalıcı değişikliklere gebedir. Zira hangi dindarlık tipolojisi olursa olsun birey, öncelikle kitlesel olarak hissettiği bir ölüm korkusuyla yakından yüzleşmek zorunda kalmıştır. Korkunun sebebi olan ve hayatına kasteden düşman, gözle görülmekten, dolayısıyla zihinsel canlandırmaların konusu olmaktan uzaktır. Sırf böyle olduğu için spiritüel (tinsel/ruhsal) anlamlar yüklemek için oldukça uygundur. Söz konusu özellikleriyle tehdit, bireysel dini algıları mistisizme zorlayarak alanın merkezinde duran sırf dini gruplara yeşil ışık yakmaktadır. Bu durum geleneksel ve modernist dindarlık tipolojilerinin, popüler dindarlık lehine kan kaybetmelerine zemin hazırlayacaktır.

Ancak virüsün bütün dinlerin kutsala ilişkin tasavvurlarını ve totaliter dini grup liderlerini aşan bir yapısı vardır. Bu düşmanın karşısında tamamı geri çekilerek yüzyıllara varan ritüellerini iptal etmek ya da ertelemek zorunda kalmışlardır. Tüm medya mecralarında meydan okuyan virütik tehdidin karşısında tamamı çözüm üretmekten uzak ve aciz görüntüler vermiş ya da bazı örnekleriyle gösterildiği üzere tehdidin yayılmasına çanak tutmuşlardır. Toplumsal histeri haline dönüşmüş ölüm korkusuyla şimdilik tüm yetersizliğine rağmen canını dişine takarak mücadele eden sadece bir savaşçı görünmektedir: Modern Tıp. Bu çekinik ve çaresiz tutumun, başta modernist dindarlık olmak üzere tüm dindarlık tipolojilerini değişen oranlarda çözüme uğratacağı, modernist dindarların göz ardı edilemeyecek oranlarda deizm ve ateizme yöneleceği, diğer dindarlık dairelerinden ise istisnai örnekler hariç bell oranlarda modernist dindarlığa geçişler olacağı değerlendirilmektedir. Ancak deizm ve ateizm, anlam arayışına yeterince doyurucu cevaplar vermekten uzak olduklarından, birey daha sonra karşılaşacağı ve güçlü misyonerlik anlayışıyla öne çıkan dinlerin ya da cezbeli yapılarıyla sırf dini grupların müntesibi olmaya aday olacaktır.

Dini dünyanın diğer özne grubu olan dini bilginin üretildiği bütün merkezler, pandemi süresince en büyük güçlerinden ödün vermek zorunda kalmış, cemaatlerini varlık gerekçeleri olan ritüelleri sayesinde bir araya getirememişlerdir. Bu durum samimi müntesiplerin çözüm arayışı için yöneldikleri ilk merkezler olarak sadece söz konusu yapıların güvenilirliklerine zarar vermekle kalmamış, kolektif kimliklerini de törpülemiştir. Pandemi dönemini, aynı zamanda ölüm korkusuyla evlerinden dışarı çıkamayan geniş kitleler için keskin bir travma dönemi olarak nitelemek mümkündür. Her travma sonrası dönemde olduğu gibi halkın önemli bir kısmının Tanrı ile yakınlaşacak vasıtalar aramaya başlaması olasıdır. Her üç dindarlık tipolojisi için de geçerli olan bu yönelim, kutsal dünyanın bazı aktörleri için kazanç, bazıları içinse kayıp anlamına gelecektir. İki farklı istikamete doğru gelişebileceği değerlendirilen bu yönelimin muhtemel istikametlerinden birisi ve daha cılız olanı, kurumsal dinlerdir. Ancak bu durum çoktandır benzerleri arasında ön plana çıkmak zorundaki bir meta haline gelmiş olan dini içeriğin, en iyi pazarlandığı, pazarlama mantığı ve müşteri-patronaj ilişkisinin en rasyonel biçimde yerleştirildiği kurumsal dinler için geçerlidir. Bu dünyanın gerçeklerinden kopuk, kitlesel iletişim ve propagandayı başaramayan, pazar mantığından uzak dinlerin, kaybedenler hanesine isimlerini yazdırmak zorunda kalmaları muhtemeldir. Gereklilikleri yeterince hızlı ve mantıklı yerine getiremeyen, söylemlerini cari şartlara ve dünyaya uyduramayan kurumsal dinlerin, daha iyi yapanlar hesa-

bına müntesip kaybetme riskiyle yüzleşecekleri söylenebilir. Bununla birlikte pandemi süresince ve sonrasında toplumsal hayattan çekilerek kan kaybeden ve kafalardaki soru işaretlerini gideremeyen kurumsal dinlerin, içeriklerinin daha fazla tartışılmasına zemin hazırladıkları, yeni itiraz ve protestolarla bünyesinden ayrılan yeni dini gruplara kaynaklık etme ihtimalini artırdıkları gözden uzak tutulmamalıdır.

İkinci ve daha güçlü istikamette, belirtilen şartları yerine getirmiş olmakla birlikte, daha cezbeli, esrik, mistik ve eskatolojik özellikler taşıyan sırf dini gruplar vardır. Siyasi, idari, bürokratik ve ticari olarak güçlü kalmayı, anlam arayışı içindekilerin ihtiyaç ve taleplerini doğru analiz etmeyi, nihayetinde arzın içeriğini taleplerle uyumlu hale getirmeyi ustaca beceren sırf dini gruplar, müntesip yöneliminde kurumsal dinlerden bir adım öne çıkacaklardır.

Salgın boyunca sosyal izolasyon zorunluluğu yüzünden dini ritüellerin topluca ifasında karşılaşılan engeller, post-pandemik dönemde dijital dünyanın dinlerle daha yüksek yoğunluklu ittifaklar kurmasını sağlayacak gibi görünmektedir. Doğrusu seviyeleri değişmekle birlikte sanal kiliseler örneğinde görüleceği gibi neredeyse bütün dinler ya da dini grupların dijitalleşme ve kitle iletişimi konusunda kendi hisselerine düşen payı artırmaya çalıştıkları söylenebilir. Bu konuda görece zayıf olmasına rağmen sadece İslam din dairelerinde bile ezan okuyan saatlerden, namaz vaktini bildiren mobil uygulamalara, kıbleyi gösteren dijital pusula uygulamalarından, tespih ve zikir uygulamalarına kadar birçok dini amaçlı uygulama, mobil telefonlarda kullanılmaktadır. Hayatın doğal akışında dini aktörlerin sanal dünya ve mobil iletişim konusunda çok daha hızlı ve incelikli ilerlemeler kaydedeceği göz önündeyken, pandeminin etkileri düşünüldüğünde, sonraki dönemin hem bireysel dindarlık türleri, hem de dini bilgiyi üreten tüm aktörler tarafından eksiklerin giderilerek olumsuz etkilerin telafisi açısından paradigma değişim süreci olacağı söylenebilir.

McLuhan (2012), “araç (ortam) mesajdır” teorisinde haklıdır. Teoride, gelişmiş modern toplumların buna uygun çeşitli medya teknolojileri tarafından şekilleneceği belirtilir. Toplumu şekillendiren güç, içeriğinden ziyade bütün bileşenleriyle medyanın kendisidir. McLuhan’a göre teknoloji, düşünceler ve kavramlar düzeyinde etki etmemekle birlikte, sosyal ve bireysel algılama biçimlerini hiçbir direnişle karşılaşmadan değiştirir. Muhtemelen topyekûn savaş, pandemi ya da doğal afetler gibi büyük toplumsal travmaların sonrasındaki dönemlerde bu süreç, öngörülemeyen biçimlerde hızlanacaktır. Zira bireyin anlam arayışının önündeki duvarlar, yeniden inşası uzun sürecek bi-

çimde yıkılmıştır. Üyesi olduğu dini gruba ait sosyal zırhın koruyucu etkisini hissedemeyen bireyin, güvenlik kaygısı ve anlam arayışında hemen çözüm bulmak zorunda hissettiği bir patlama söz konusu olur. Pandemiden dolayı bir araya gelemeyen müntesipler, ritüellerden uzak kaldıkça grubun sosyal bütünleşme fonksiyonu zarar görür. Bunun kesinlikle ve çarpıcı biçimde farkında olan dinler ve sırf dini gruplar ise teknolojik tekillleşmeye (singularity) doğru gidilen bu süreçte varlıklarını sürdürülebilmek için teknoloji yoğun bir bakış açısıyla inancı ve kolektif bağı “upgrade” etmeye çalışacaklardır. Bir bakıma McLuhan’ın dediği gibi dini paradigma ve algılama biçimleri en küçük bir direnişle karşılaşmadan değişecektir. Çünkü artık araç farklılaşmıştır. İnsanoğlunun anlam arayışı yok edilemeyeceğinden, teknoloji de doğal süreçte bu arayışa eklemelenmeye çalışacaktır.

Bilindiği üzere ‘Endüstri 4.0’ kavramının ilk olarak 2011 yılında kullanılması ile birlikte 4’üncü Sanayi Devrimine geçiş yaşanmıştır. Amacı bilişim teknolojileri ile endüstriyi bir araya getirmek olan bu devrimle birlikte, insanlığın ürettiği bilginin büyük bölümü (Big Data, günümüzde %98) dijital evrene aktarılmış, nesnelere internete bağlanmaya (İnternet of Thing) başlamıştır. Sanal gerçeklik (Virtual Reality-VR) ve artırılmış gerçeklik (Augmented Reality-AR) teknolojileri ile fiziksel dünyanın kopyası bir sanal dünya üretilmeye, Baudrillard’ın (2020) sözünü ettiği simülasyon evreni, ihtiyaçlarımız doğrultusunda hiper gerçeklikler sunmaya devam etmektedir. Pandeminin tekilliştirdiği bireylerin teknolojik çözümler üzerinden ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığı bir dönemde, bireysel dindarlık algıları da aynı istikamete yönelecek, bu bağlamda dini bilgiyi üreten merkezlerin arzuları ile talepler örtüşecektir. Lacan’ın “Gerçeklik denilen şeyin son dayanağının bir fantezi olduğu” bilgisinden hareketle bu ihtiyaçlar sanal boyutlar üzerinden giderilecektir.

Teknoloji belki de çok yakında insanlara bir AR/VR gözlüğü sayesinde evden istediği kilise ya da camiye bağlanma, en prestijli nokta olan imamın hemen arkasında namaz kılma imkânı sağlayacak, 5G altyapısı ile ibadetler istenilen herhangi bir camide, hatta Kâbe’de “gerçek zamanlı” (real time) yapılacaktır. İnsanlar evlerinden kilisede bir ayine ya da Cuma Namazına katılacak, ayin ya da hutbe tam bir fiziksel gerçeklik algısıyla dinlenecektir. Bu sayede bireyler hiçbir virüsün etkisine maruz kalmadan sanal bir kolektif tatmini yaşayacaklar ve kurumsal din sanal da olsa sosyal bütünleşme fonksiyonunu yerine getirebilecektir.

Aynı şekilde dini grup liderleri, müntesiplerine böyle bir ortamdan seslenecek, toplu ritüeller ve ayinler sanal ve artırılmış gerçeklik ortamında yapıla-

cak, gerçeğiyle özdeş sanal zikir halkalarında müntesip doyumsuz bir cezbe kapılarak kendinden geçecektir. Daha önemli ve problemlili bir ihtimal ise sanal ve artırılmış gerçekliğin dini bilgiyi üreten gruba sunduğu keramet fırsatıdır. Sanal teknolojiyen en iyi faydalanan merkezler, özel efektler sayesinde kolayca cezbe ve esrime oluşturabileceklerinden, kitlelerini daha iyi kontrol ve yönlendirme imkânına sahip olacaklardır. Gerçekte görünmesi imkânsız kerametleri sanal gerçeklik sayesinde göstererek, güçlerini hayal bile edemeyecekleri kadar artıracak olan liderler, dini bilgiyi değıştirme, tahrif etme, yeni dini bilgiler ve hatta yeni dinler üretme gücünü ellerine geçireceklerdir.

Dinler ya da dinden doğan grupların post-pandemik dönemde dijital evren ile gelişmesinin muhtemel olduğunu ifade ettiğimiz son olasılık, elbette fütüristik ve distopik karşılama riskini içerisinde barındırır. Ancak yine de ifade edilenlerin asla gerçekleşmeyeceğini söylemek de mümkün değildir. Başlığı, Aldous Huxley’in ünlü Algi Kapıları kitabından (2018) bir cümleyle sonlandırmak uygun olacaktır: “*Deli olmanın gerçekten ne anlama geldiğini, akıllılar nasıl bilebilirler...*”

Sonuç ve Öneriler

Kutsal dünya ekseninde irdelemeye çalıştığımız pandemi ve etkilerinin, tüm bireysel dindarlıklar ve dini bilginin üretim merkezlerinde bazı kalıcı sonuçlara vesile olacağını söylemek mümkündür. Çalışma boyunca ifade edilenler çerçevesinde post-pandemik dönemin aşağıda belirtilen olası sonuçları tetikleyeceği değerlendirilmektedir. Buna göre:

- Bireysel dindarlık algıları söz konusu olduğunda;
- Geleneksel dindarlık kategorisinde yer alan bireylerin bir kısmı, pandemi süresince doyurucu cevaplar alamadığı ve modern tıbbın başarisına yakından şahit olduğu için modernist dindarlık, diğer bir kısmı ise spiritüel düşman algısı ve ölüm korkusunun çaresi olarak popüler dindarlık kategorisine,
- Modernist dindarların kayda değer bir kısmının deizm-ateizm çizgisine, akabinde güçlü misyoner dinler ya da sırf dini gruplara,
- Popüler dindarlık kategorisindeki bireylerin ise diğer iki kategoriye çok az geçişler olmakla birlikte henüz müntesibi olmamışlar ise yüksek olasılıkla sırf dini grupların etki alanına geçiş yapacakları,
- Bütün dindarlık tipolojilerinde anlam arayışına kolektif ve gerçekçi çözümler arayışıyla dijital evrene yönelme eğiliminin artacağı,

- Dini bilgiyi üreten yapılar söz konusu olduğunda;
- Kurumsal dinlerin kahir ekseriyetle sorgulanmaya başlayıp güç kaybedecekleri,
- Bunların içerisinde müşteri-patronaj ilişkisini en rasyonel biçimde oturtarak, cari dünyaya en iyi uyum sağlayanların, travmayı diğerlerine nazaran daha az zararlı atlatacakları,
- Bunu başaramayanların yeni bölünmelerle içlerinden yeni sınıf dini grupların ortaya çıkışına şahitlik edecekleri,
- Pandemi sonrasında tüm özellikleri ve uyum yetenekleriyle sınıf dini grupların anlam arayışına çözüm noktası görünümü kazanarak müntesip sayıları ve güçlerini artıracığı,
- Hem kurumsal dinler hem de sınıf dini grupların sanal/artırılmış gerçeklik uygulamalarına algı ve imkânları ölçüsünde yöneleceği,
- Sınıf dini grupların sanal teknolojilerin sunduğu imkânlarla dini bilgiyi tahrif etme ve yeniden üretme kapasitesine kavuşarak bunu dünyevi amaçları için istismar edebilecekleri değerlendirilmektedir.

Bütün olasılık değerlendirmelerinden sonra post-pandemik dönemde öncesine nazaran daha güçlü hale gelecekleri düşünülen ulus-devlet yapılarının özellikle dini konularda edilgen konumda kalmaları, milli bütünlükleri açısından istenmeyen sonuçlara vesile olabilecektir. Devlet akıllı, hafızasından da faydalanmak suretiyle salgın sonrası dönemde yukarıda sıralanan olası gelişmeleri dikkate almak durumundadır. Resmi-kitabi dini söylem, toplumsal bütünlüğü sağlamak amacıyla devletin yaslanmak zorunda olduğu yegâne dini dayanaktır. Buradan yola çıkarak, devlet mekanizmasının ortodoks dini anlayışın muhafazası maksadıyla;

- İlgili kurumların disiplinler arası çalışmalarıyla ortodoks dini düşüncenin post-pandemik dönemde bireysel tezahürleri algılayarak taleplere doyurucu cevaplar vermesini sağlayacak bir anlayış geliştirilmesi,
- Kitle iletişimi ve propaganda açısından çağın gereklerine uygun tedbirler almak suretiyle tüm mecralarda varlık gösterilmesi,
- Özellikle sanal teknolojilerin amaca uygun kullanımı ve tahrif edici etkilerinin değerlendirilmesi suretiyle geleceğe dönük tedbirler geliştirilmesi,
- Gerek milli, gerekse dini birlik ve beraberliğin giderek artan bir şekilde törpüsü olmaya devam eden sınıf dini grup faaliyetlerinin post-pandemik dönemde kontrol altına alınması,

- Dönemin uhrevi ve dünyevi ihtiyaçlarına çözüm sundukları iddiasıyla ortaya çıkan söz konusu grupların dünyevi yapılanma ve etkinliklerinin (sosyal, siyasi, ticari, bürokratik vb.) kısıtlanması için tedbirler alınmasının kaçınılmaz olduğu değerlendirilmektedir.

Bugün nasıl dünün çocuğu ise yarının da ebeveyni olduğu unutulmamalıdır. Uzun soluklu olması beklenen pandemi dönemi boyunca, bireysel tepkiler sosyal izolasyonu gerektiriyor olsa da devletin; tüm organlarıyla yarının dünyası konusunda öngörülere sahip olmak, söz konusu öngörüler doğrultusunda tedbirler geliştirmek ve yönü tam olarak kestirilememekle birlikte büyük bir değişime uğrayacağı muhakkak olan yeni dünyaya hazırlanmak gibi bir sorumluluğu bulunmaktadır.

Notlar

- 1 Dua içeriği için ayrıca bkz. <https://t24.com.tr/haber/papa-dan-bos-san-pietro-meydani-nda-salgina-karsi-dua,869212>, (28.03.2020).
- 2 Yahudi kültüründe 12 yaşındaki kız ve 13 yaşındaki erkek çocuğunun, yapıldıktan sonra kendi fiillerinden sorumlu olacağı ergenliğe geçiş törenidir.
- 3 <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/17/church-of-england-suspends-services-coronavirus>, (28.03.2020).
- 4 <http://www.bursadabugun.com/haber/koronavirus-ile-mucadele-icin-asker-devreye-giriyor-1263346.html>, (02.04.2020).
- 5 <https://www.gercekgundem.com/dunya/166761/katolikler-koronavirusun-sona-ermesi-icin-papayla-dua-etti> (26.03.2020).
- 6 <http://www.haber7.com/dunya/haber/2956487-avrupada-papazlar-sokaklara-indi-sehirleri-kutsuyor-ve-dua-ediyorlar>, (28.03.2020).
- 7 <https://www.cnnturk.com/video/dunya/fransa-saglik-bakani-itiraf-etti>, (01.04.2020).
- 8 <http://www.turkrus.com/1075971-rusya%e2%80%99da-koronavirus-icin-ozel-dua-metni-patrik%e2%80%99ten-iliginc-yorum-xh.aspx>, (28.03.2020).
- 9 <https://twitter.com/nanebasgan/status/1243074665272283138>, (28.03.2020).
- 10 <https://twitter.com/turkmandagi/status/1243095663203713024?s=21>, (28.03.2020).
- 11 <https://twitter.com/GkhnKhrman/status/1243107504323727361>, (28.03.2020).
- 12 <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/coronavirus-romania-priests-shared-spoon-communion-a9424321.html>, (28.03.2020).
- 13 <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-corona-viruste-korkunc-gercek-gunde-3-ulkeye-bulas-ti-41459082/2>, (02.04.2020).
- 14 <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/tuzlu-su-siktilar-korona-virusu-boyle-yaydilar-272179h.htm>, (20.03.2020).
- 15 <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/03/25/son-dakika-israil-saglik-bakanindan-flas-coronavirus-aciklamasi-mesih-bizi-kurtaracak>, (27.03.2020).

- 16 <https://www.cnnturk.com/dunya/israil-saglik-bakaninin-koronavirus-testi-pozitif-cikti>, (02.04.2020).
- 17 <https://www.haberler.com/kudus-te-palmiye-pazari-yuruyusu-kovid-19-salgini-13074464-haber/>, (01.04.2020).
- 18 <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/04/01/korona-virusu-salgini-nedeniyle-bombos-ka-lan-mescid-i-aksadan-muslimanlar-icin-dua>, (01.04.2020).
- 19 <https://www.tgrthaber.com.tr/dunya/abdde-kovid-19-vaka-sayisi-1107ye-olu-sayisi-32ye-cikti-2697717>, (02.04.2020).
- 20 <https://www.independentturkish.com/node/150201/ermeni-cemaatinden-koronavir%C3%BCs-d%C3%BCzenlemesi-gelemedi%C4%9Finiz-kiliseyi-aya%C4%9F%C4%B1n%C4%B1za-getiriyoruz>, (24.03.2020).
- 21 <https://www.kamubulteni.com/dunya/son-dakika-kabe-ve-mekke-ye-giris-cikislar-yasak-landi-h21113.html>, (06.04.2020).
- 22 <https://www.haberler.com/kabe-nin-tavaf-edilmesine-izin-verildi-13077910-haber/>, (01.04.2020).
- 23 <https://tr.euronews.com/2020/04/01/suudi-arabistan-hac-anlasmalar-icin-koronavirusle-il-gili-gelismelerin-netlesmesini-bekleyi>, (01.04.2020).
- 24 <https://www.haberturk.com/sirbistan-da-bir-muezzin-ezan-okurken-gozyaslarini-tutamadi-2620253>, (24.03.2020).
- 25 <https://www.haberturk.com/kuveyt-te-koronavirus-nedeniyle-ezan-degistirilerek-okundu-2613782>, (16.03.2020).
- 26 <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/iranda-coronavirusten-korunmak-icin-turbe-yaliyor-lar-270160h.htm>, (18.03.2020).
- 27 <https://www.cnnturk.com/dunya/iranda-sokaga-cikma-yasagini-delenlere-azrail-kostu-muyle-uyari>, (01.04.2020).
- 28 <https://www.yurtgazetesi.com.tr/dunya/on-binlerin-koronavirus-duasi-h152792.html> (26.03.2020).
- 29 https://twitter.com/steve_hanke/status/1243544041679138823, (28.03.2020).
- 30 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29393/diyaret-isleri-baskani-erbas-ted-bir-muminden-takdir-allahtandir-baslikli-hutbe-irad-etti>, (20.03.2020).
- 31 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29391/din-isleri-yuksek-kurulundan-cuma-namaziyla-ilgili-aciklama>, (20.03.2020).
- 32 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29392/diyaret-isleri-baskani-erbas-ko-ronavirusle-ilgili-tedbirleri-acikladi>, (20.03.2020).
- 33 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29438>, (28.03.2020).
- 34 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29423/din-isleri-yuksek-kurulundan-cenaze-namazi-ve-defin-islemleriyle-ilgili-aciklama>, (27.03.2020).
- 35 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazlarin-cemaatle-kilinmasina-ara-verildi>, (27.03.2020).
- 36 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29452/diyaret-isleri-baskanligindan-cuma-namazi-ile-ilgili-aciklama>, (04.04.2020).
- 37 <https://odatv4.com/caminin-imamini-cileden-cikardilar-cemaat-camiyi-bu-hale-getiremez-siniz-19032038.html>, (28.03.2020).

- 38 <https://www.diyenet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29449/din-isleri-yukse-kurulundan-zekatla-ilgili-aciklama>, (01.04.2020).
- 39 <https://www.facebook.com/watch/?v=240993820635551>, (28.03.2020).
- 40 <https://www.sabah.com.tr/video/haber/corona-viruse-iyi-geldigi-iddialari-uzerine-sumak-alabilmek-icin-birbirleri-ile-yaristilar-video>, (01.04.2020).
- 41 <http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/tarikatlardan-korona-hamlesi-yanmaz-kefenden-sonra-duali-maske-1727441>, (28.03.2020).
- 42 <https://www.cnnturk.com/video/dunya/abdde-evanjelistlerden-canli-yayinda-koronavirus-ayini-sana-emrediyorum-seytan>, (01.04.2020).

Kaynaklar/References

- Ashforth, B. E. & Mael, F. (1989). "Social Identity Theory And the Organization". *Academy of Management Review*. 14:20-39.
- Arda, B. (1997). *Batı Orta Çağı'nda Hastalık Kavramı*. Ankara: Güneş Yayınları.
- Atabek, E. (1977). *Ortaçağ Tababeti*. İstanbul: İ.Ü. Tıp Fakültesi Yayınları.
- Atabek, E. M. & Görkey Ş. (1998). *Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi*. İstanbul: İ.Ü. Tıp Fakültesi Yayınları.
- Baudrillard, J. (2020). *Simülakrlar ve Simülasyon*. Çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Ceylan, Ö. (2005). "Ölümün Unutulan Adı Veba". *Dergâh Dergisi*. 16(182): 22-28.
- Çapcıoğlu, İ. & Şahin, M. C. (2019). *The Commodification of Religion from Modern Society to Postmodern Consumption Culture*. Ş. Ş. Erçetin, N. Potas (eds.), *Chaos, Complexity, and Leadership*, New York: Springer International Publishing. 695-704.
- Çıpa, H. E. (1995). "McNeill'in "Salgınlar ve Halklar"ı Üzerine Düşünceler". *Toplumsal Tarih Dergisi*. 4 (22): 17-22.
- Demîrî, K. (1997). *Hayâtü'l-Hayevân Tercemesi 1-2*. Haz. Kadir Meral. İstanbul: Çelik Yayıncılık.
- Demirtaş, H. A. (2003). "Sosyal Kimlik Kuramı: Temel Kavram ve Varsayımlar". *İletişim Araştırmaları Dergisi*. 1(1):123-144.
- Dols, M. W. (1987). "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı". *Tarih ve Toplum Dergisi*. 7(40):42-48.
- Dunn, R. E. (2005). *The Adventures of Ibn Battuta*. Berkeley: University of California Press.
- Eren, N. (1996). *Çağlar Boyunca Toplum Sağlık ve İnsan*. Ankara: Somgür Eğitim Hizmetleri.
- Freyer, H. (1964). *Din Sosyolojisi*. Çev. Turgut Kalpsüz. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Garrison, F. H. (1929). *An Introduction to History of Medicine*. Philadelphia: W.B.Saunders Company.
- Gürsoy, Ş. & Çapcıoğlu, İ. (2009). "Din-Kimlik İlişkisi Üzerine". *Toplum Bilimleri Dergisi*. 1 (3): 115-120.
- Huxley, A. (2018). *Algı Kapıları*. Çev. Mehmet Fehmi İmre. Ankara: İmge Yayıncılık.
- İmil, M. (2019). *PKK ve Din, Ulus İnşa Sürecinde PKK ve Din İlişkisi*. Ankara: Nobel Yayınları.

- Kayıklık, H. (2006). “Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık”. Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi. Ed. Ünver Günay ve Celaleddin Çelik. Adana: Karahan Yayınları. 157-174.
- McLuhan, M. (2012). Medya Mesajı, Medya Masajıdır McLuhan'ın İzinde Medyayı Anlama Kılavuzu. Çev. İlke Haydaroğlu. İstanbul: Mediacat Yayınları.
- Nikiforuk, A. (2000). Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi. Çev. Selahattin Erkanlı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okumuş, E. (2012). “Toplumsal Değişim ve Din”. Din Sosyolojisi El Kitabı. Ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Grafiker Yayınları. 271-296.
- Özden, K. & Özmat, M. (2014). “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa’da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları”. İdealkent Dergisi. 5(12): 60-87. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/idealkent/issue/36690/417681>, Erişim tarihi: 02.04.2020.
- Panzac, D. (1997). Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba 1700-1850. Çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pirenne, H. (2011). Ortaçağ Kentleri. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Prokopius, (2002). İstanbul’da İsyân ve Veba. Çev. Adil Calap. İstanbul: Lir Yayınları.
- Rattansi, A. & Westwood, S. (1997). Irkçılık, Modernite ve Kimlik. Çev. Sevda Akyüz. İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Şentürk, R. (2004). Yeni Din Sosyolojileri. İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1985). “The Social Identity Theory of Intergroup Behavior”. Psychology of Intergroup Relations. Eds. S. Worchel and W. G. Austin. 2nd ed. Chicago: Nelson-Hall Press. 7-24
- Taş, K. (2006). “Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma”. Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi. Ed. Ünver Günay ve Celaleddin Çelik. Adana: Karahan Yayınları. 175-206.
- Varlık, N. (2011), “Tâun”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40:175-177. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İnternet Kaynakları:

- <https://t24.com.tr/haber/papa-dan-bos-san-pietro-meydani-nda-salgina-karsi-dua,869212>, (28.03.2020).
- <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/17/church-of-england-suspends-services-coronavirus>, (28.03.2020).
- <http://www.bursadabugun.com/haber/koronavirus-ile-mucadele-icin-asker-devreye-giriyor-1263346.html>, (02.04.2020).
- <https://www.gercekgundem.com/dunya/166761/katolikler-koronavirusun-sona-ermesi-icin-payla-dua-etti>, (26.03.2020).
- <http://www.haber7.com/dunya/haber/2956487-avrupada-papazlar-sokaklara-indi-sehirleri-kutuyor-ve-dua-ediyorlar>, (28.03.2020).
- <https://www.cnnturk.com/video/dunya/fransa-saglik-bakani-itiraf-etti>, (01.04.2020).
- <http://www.turkrus.com/1075971-rusya%e2%80%99da-koronavirus-icin-ozel-dua-metni-patrik%e2%80%99ten-ilginc-yorum-xh.aspx>, (28.03.2020).
- <https://twitter.com/nanebasgan/status/1243074665272283138>, (28.03.2020).
- <https://twitter.com/turkmandagi/status/1243095663203713024?s=21>, (28.03.2020).
- <https://twitter.com/GkhnKhrman/status/1243107504323727361>, (28.03.2020).

- <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/coronavirus-romania-priests-shared-spoon-communion-a9424321.html>, (28.03.2020).
- <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-corona-viruste-korkunc-gercek-gunde-3-ulkeye-bulasti-41459082/2>, (02.04.2020).
- <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/tuzlu-su-siktilar-korona-virusu-boyle-yaydilar-272179h.htm>, (20.03.2020).
- <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/03/25/son-dakika-israil-saglik-bakanindan-flas-coronavirus-aciklamasi-mesih-bizi-kurtaracak>, (27.03.2020).
- <https://www.cnnturk.com/dunya/israil-saglik-bakaninin-koronavirus-testi-pozitif-cikti>, (02.04.2020).
- <https://www.haberler.com/kudus-te-palmiye-pazari-yuruyusu-kovid-19-salagini-13074464-haberi/>, (01.04.2020).
- <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/04/01/korona-virusu-salagini-nedeniyle-bombos-kalan-mescid-i-aksadan-musulmanlar-icin-dua>, (01.04.2020).
- <https://www.tgrthaber.com.tr/dunya/abdde-kovid-19-vaka-sayisi-1107ye-olu-sayisi-32ye-cikti-2697717>, (02.04.2020).
- <https://www.independentturkish.com/node/150201/ermeni-cemaatinden-koronavir%C3%BCs-d%C3%BCzenlemesi-gelemedi%C4%9Finiz-kiliseyi-aya%C4%9F%C4%B1n%C4%B1za-getiriyoruz>, (24.03.2020).
- <https://www.kamubulteni.com/dunya/son-dakika-kabe-ve-mekke-ye-giris-cikislar-yasalandi-h21113.html>, (06.04.2020).
- <https://www.haberler.com/kabe-nin-tavaf-edilmesine-izin-verildi-13077910-haberi/>, (01.04.2020).
- <https://tr.euronews.com/2020/04/01/suudi-arabistan-hac-anlasmalar-icin-koronavirusle-ilgili-gelismelerin-netlesmesini-bekleyi>, (01.04.2020).
- <https://www.haberturk.com/sirbistan-da-bir-muezzin-ezan-okurken-gozyaslarini-tutamadi-2620253>, (24.03.2020).
- <https://www.haberturk.com/kuveyt-te-koronavirus-nedeniyle-ezan-degistirilerek-okundu-2613782>, (16.03.2020).
- <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/iranda-coronavirusten-korunmak-icin-turbe-yaliyorlar-270160h.htm>, (18.03.2020).
- <https://www.cnnturk.com/dunya/iranda-sokaga-cikma-yasagini-delenlere-azrail-kostumuyle-uyari>, (01.04.2020).
- <https://www.yurtgazetesi.com.tr/dunya/on-binlerin-koronavirus-duasi-h152792.html>, (26.03.2020).
- https://twitter.com/steve_hanke/status/1243544041679138823, (28.03.2020).
- <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29393/diyamet-isleri-baskani-erbas-tedbir-muminden-takdir-allahtandir-baslikli-hutbe-irad-etti>, (20.03.2020).
- <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29391/din-isleri-yuksek-kurulundan-cuma-namaziyla-ilgili-aciklama>, (20.03.2020).
- <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29392/diyamet-isleri-baskani-erbas-korona-virusle-ilgili-tedbirleri-acikladi>, (20.03.2020).
- <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29438>, (28.03.2020).

94 • KUTSAL DÜNYANIN VİRÜSLE İMTİHANI: POST-PANDEMİK DÖNEM VE DİN

<https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29423/din-isleri-yuksekkurulundan-cenaze-namazi-ve-defin-islemleriyle-ilgili-aciklama>, (27.03.2020).

<https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazlarin-cemaatle-kilinmasina-ara-verildi>, (27.03.2020).

<https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29452/diyaret-isleri-baskanligindan-cumanamazi-ile-ilgili-aciklama>, (04.04.2020).

<https://odatv4.com/caminin-imamini-cileden-cikardilar-cemaat-camiyi-bu-hale-getiremezsiniz-19032038.html>, (28.03.2020).

<https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29449/din-isleri-yuksekkurulundan-zekatla-ilgili-aciklama>, (01.04.2020).

<https://www.facebook.com/watch/?v=240993820635551>, (28.03.2020).

<https://www.sabah.com.tr/video/haber/corona-viruse-iyi-geldigi-iddialari-uzerine-sumak-alamilmek-icin-birbirleri-ile-yaristilar-video>, (01.04.2020).

<http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/tarikatlardan-korona-hamlesi-yanmaz-kefenden-sonraduali-maske-1727441>, (28.03.2020).

<https://www.cnntrk.com/video/dunya/abdde-evanjelistlerden-canli-yayinda-koronavirus-ayini-sana-emrediyorum-seytan>, (01.04.2020).